

РОЗДІЛ 4

КРЕСИ ЯК ОБЕРІГ ПОЛЬСЬКОСТІ

Креси були моделлю й символом стану облоги. Вони символізували долю польської історії, в якій облога фортець становила повторювану схему, типову ситуацію, а прикордонні вали стали ключовим висловом, значення якого стосувалося захисту не стільки від воєнної облоги, скільки від загрози для певних морально-патріотичних цінностей. Із роками облога польськості посилюватиметься, а з кінця XVIII ст. «усе своє духовне життя в поневоленій країні поляки називатимуть підпіллям», відтак вислів «піти в підпілля» почне означати «вступити до польськості»¹. З усіх земель Речі Посполитої Креси найбільш символічно представляли «польський архетип облоги»², а патріотичні мотиви дому як фортеці й дому як оплоту польськості відображали в XIX ст. явище пограничної спільноти за «своєю суттю». Сприйняття себе в категоріях «фортеці в облозі» чи редути було природною реакцією на тривалий русифікаційний тиск, а також на непольський селянський національний рух, що почав розгортатися після 1864 року. Спершу це сприяло зміцненню станово-національної солідарності в межах шляхетського суспільства, згодом – національної солідарності в рамках польської національної спільноти, яка здобувала усе ширше розуміння.³ У таких ситуаціях, як пише Роже Кайюа (Roger Caillois): «Група меншості, що існує в межах байдужого або ворожого середовища, виявляється більш об'єднаною і винахідливішою за

¹R. Przybylski. *Klasyzm czyli Prawdziwy koniec Królestwa Polskiego*. – Warszawa, 1983. – S. 110–111.

² Формула, запропонована Квятковським, див. його нарис: *Polski archetyp oblężenia.. Historia – Sienkiewicz – Mrozek – Herbert* // «Znak», 1988., – Nr. 11. – S. 40 – 52.

³ Поп.: R. Radzik. *Ewolucja narodowa społeczności Kresów Wschodnich* // «Kultura i Społeczeństwo», 1991. – Nr 2. – S. 72.

середовище. Етика такої групи є суворішою, в її членів обов'язків більше і вони визначені чіткіше...»¹.

Період воєн за терени II Речі Посполитої, зокрема, оборона Львова 1918 і 1920 років, як і доля польських військ на Сході, а також участь у польсько-більшовицькій війні й пізніша спроба відбудови польського життя на Кресах створили топос облоги нового різновиду. Прослідкуймо, яким набором літературно-риторичних прийомів послуговувалася польська література того часу.

Легенда львівських «Орлят» була створена на основі достовірних фактів², які набули легендарної інтерпретації. У цій інтерпретації художній план вираження пов'язано з історичними фактами та з набором усталених поглядів, які часто називають «духом епохи»³.

Гасло оборони Львова передовсім було реалізоване молоддю зі школи ім. Г. Сенкевича, після чого його негайно підхопила публіцистика, громадянська поезія, які послуговувалися знаковими мотивами й комплексами образів. Водночас множаться приклади нечуваної мужності молодих людей. На деяких позиціях вони гинуть всі до одного: «Особливо відзначився 5 харцерський загін з Городка, що називався “Орлята” ще до оборони Львова. Від нього ця назва перейшла на всіх юних вояків-оборонців, серед яких немало було тринадцятилітніх (...)»⁴.

Спробуємо окреслити найістотніші риси літературної інтерпретації подвигу Львівських орлят, зафіксовані в текстах 1918–1919 років⁵. Ці тексти мали здебільшого форму персвазійного

¹ R. Caillois. *Żywioł i ład / Wyboru dokonał A. Osęka. Przeł. A. Tatarkiewicz.* – Warszawa, 1973. – S. 219.

² В.Гельжинський зазначає: «Легенда Орлят (...) не є художнім перебільшенням, чого не можна сказати про інші легенди, особливо про ті, що мають офіційний штамп. Львів справді боронили підлітки. Навіть діти брали участь у перемозі. Саме це не міф, коли йдеться про оборону Львова. Утім легенда Орлят поширилася на увесь цей воєнний епізод. Подвиг дітей став ушляхетнив батьків» // *Budowanie Niepodległej* – Paryż, 1985. –S. 272.

³ Пор.: A.Z. *Makowiecki. Trzy legendy literackie.* Przybyszewski, Witkacy, Gałczyński. – Warszawa, 1980. – S.17.

⁴ W. Giełżyński, *op. cit.*, s. 277.

⁵ Більшість поетичних текстів цього періоду вже 1919 року потрапили до антології «*Lwów w pieśni poetów lwowskich*», упорядкованої Казимиром Буковським. Спробу цілісного представлення легенди Орлят у польській літературі я зробив у доповіді, виголошеній на конференції у Жешуві «*Galicia i jej dziedzictwo*» у 1992 році. (На правах рукопису).

дискурсу, що схилив або спонукав до боротьби. Найчастіше у них використовувалася фразеологія кресів, яка в той час і в тих обставинах становила найбільш експлуатовану стратегію патріотичного виховання. Як відверто писав Міхал Ролле: «Культ східних кресів давньої Речі Посполитої є вдячним полем впливу на широкі кола»¹.

Фразеологія кресів, використана щодо Львова, була наближена до мови різноманітних маніфестів, мітингів, протестів, політичних програм, які з'являлися в польській пресі, починаючи з 1919 р., а особливо 1921 р., як реакція на драму зменшення вітчизняних теренів на Сході. Вона була вінцем стилістики «найвлучнішого слова», що характеризувала Львів як пограничне місто, розташоване на просторі топографічно й гідрографічно мінливому. Львів був брамою до дальших земель кресів, позначених десятками замків і руїн, зі Збаражем, Теревовлею, Бучачем, Кам'янцем-Подільським, які на кожному кроці викликали в пам'яті лицарське минуле. Географічне положення, а передовсім історія, сформували свідомість, яка була водночас розпізнавальним знаком мешканців кресів².

Із великого набору пограничних мотивів патріотична публіцистика і література обрали топос фортеці, що мав синонімічне вираження: *сторожова вежа, редут, фортеця, застава, бастион*. У творах того часу читаємо:

Znów broni się Lwów wierny
Od wraźych hord nawały
Semper fidelis! Czujny
Na polskich kresów straży³.

Otom jest na placówce...
Śpij spokojnie, grodzie!
Strażnico kresowa...⁴
Placówek strzeżem, skąd nasz ród.⁵

¹ M. Rolle. Kochajmy nasze wschodnie kresy. – Lwów, 1919. – S. 5.

² Поп.: Lwów i Ziemia Czerwieńska / Opr. K. Małczyński, F. Pohorecki, T. Mańkowski, M. Tyrowicz. – Lwów, b.r.w. – S 281.

³ L. Szczepański. Krew rosi bruki miasta // «Pobudka», 1918. – Nr 3.

⁴ A. Stodór. Placówka // «Placówka», 1919. – Nr 1.

⁵ J. Rybarski. Placówk //»Placówka», 1919. – Nr 3.

Знову борониться Львів вірний
Від вражих навали орд,
До кінця вірний! Пильний,
На сторожі польських кресів.

Я стою на посту,
Спи спокійно, граде!
Сторожова веже кресів...
Форпосту стережемо, звідки наш рід.

Загроза для польськості Львова знайшла свій вираз у багатьох злободенних текстах через нагромадження кресової фразеології. Тогочасна поезія почала виражати певний вид уявлень та емоцій, названих сьогодні «невтомним Збаражем»¹, який у національному стереотипі був утіленням оборонних механізмів. Месіанська ідеологія, характерна для збаразької ментальності та міфу передмур'я, набувала сили і блиску, бо, окрім релігійного виміру, ставала все більш політичною. За намірами авторів минуща література, присвячена відповідним подіям, мала бути швидше маніфестацією Бара і Збаража в сенсі інформування народу про стан облоги, в якому опинилося населення Львова. Небезпеку й політичне загострення підкреслювала опозиція «свій» – «чужий». Зокрема, не був артикульований факт «братання» сторін, що воювали. Анафема, спрямована на виконавців «лисо-вовчого державного перевороту»², як тоді його називали,

¹ «...Немає потреби, Ваше Високопреосвященство, переконувати Вас у тому, – писав митрополит Шептицький, – що я є прихильником миру і ворогом усього, що між людьми стає у перешкоді для виконання заповіді християнської любові до ближнього, і я радий був би також щиро працювати над таким формуванням відносин між поляками й українцями, коли б лише справедливість і християнська любов у них панували». Із боєм він далі наголошував на «факті номенклатури, яку застосовують поляки до українців». Наводив такі окреслення: *українські дикунки, п'яні гайдамацькі банди, банди розбишак, дикі українські розбійницькі, варварські орди, калмицькі морди*. «Подібні вислови, – коментував Шептицький, – уживають навіть в офіційних повідомленнях і листах, адресованих до мене. Прошу, Ваше Преосвященство, застосувати увесь свій вплив, аби зробити, дасть Бог, перший крок до майбутнього порозуміння, щоб любов до українців хоча б назовні припинила бути у такий спосіб демонстрована», rkp, Ossolineum. – Nr 7195 II, *Papiry B. i M. Wysłouchów*, t. 21, *Listy różne, cz. 2, lata 1820–1932*, цитований лист датовано 14.XII.1918 р.

² Пор.: *W. Mędrzeck. Wojna polsko-ukraińska* / рецензія книжки М. Kozłowskiego. Między Sanem a Zbruczem.. – «Więź», 1991, Nr 2. – S. 141

стала навіть приводом для листування між митрополитом греко-католицького костюлу Андрієм Шептицьким і львівським архієпископом Юзефом Більчевським¹. Більшість поляків сприймала в цей період українців як «збунтованих підданих», а не як потенційних союзників². Натомість в інтелектуальних колах зародився спір про Львів, який нагадував суперечку матері й батька щодо спільної дитини.

У легендарній інтерпретації Львів є оберегом польськості, а школа ім. Г. Сенкевича – *бастіоном народу, перлиною в короні Речі Посполитої, серцем Кресів, Троєю Гекторів, новим Збаражем, святим Римом*. У цьому семантичному полі функціонував також міф про лицаря Кресів³. Тоді виникли порівняння вчинку «Орлят» із подвигами спартанців, гусарів, Гектора, Яреми, князя Кордецького, Скшетуського, Володійовського. На героїчну символіку універсального рангу виразно накладається кресова риторика, яка домінувала. Вона пов'язується з тими історичними місцями й постатями, які в ментальності пересічного поляка означають військові й культурні перемоги на Сході. Сприяла також консолідації поляків, вказуючи на їхнє тодішнє становище неспокою й загрози. Натомість для галицьких українців активізація польських традицій бойових дій у боротьбі з «поганцем» ставала «терновою колючкою в серці» тим болючішою, чим вище підносилося полум'я патріотичного піднесення серед поляків. Виступ галичан мав також ознаки антипольського національного повстання. Львів, який був «островом польськості» у величезному українському морі, визнавав цю польськість як бойове гасло, що природно випливало з характеру кресового міста, пишався мирним співжиттям різних національних груп, замикається в ситуації війни 1918–1919 рр., попри свою ягеллонську традицію, у Збаражі польськості. Це є наслідком впливу двох легендотворчих директив – настанови тенденційної селективності й спрощувальної домінанти⁴.

¹ Про це писали, зокрема, *М. Полле, op. cit.* та *Я. Парандовський // J. Parandowski. Za głosem wielkiej przeszłości // «Pobudka», 1918. – Nr 45.*

² Категорії розроблено А.З. Маковецьким, *op. cit.*, s. 22–23.

³ Пор.: А. З. Маковецький, *op. cit.*, s. 33.

⁴ *К. Bukowski. Błogosławieni // K. Bukowski. Lwów w pieśni poetów lwowskich. Antologia. – Lwów, 1919. – S. 14.*

Постановка мети патріотичної мобілізації львівських поляків та прийняття кресової перспективи і переконання, що Креси є «вічним табором і полем битви» вплинули на вибір жанрів. У результаті переважають такі твори, як побудки і звертання, а також рапсодичного, пісенного, релігійного характеру.

Представлена картина світу забарвлюється піднесеними й патетичними тонами. Участь дітей і молоді у війні викликає почуття захоплення, породжує «піднесену» тональність, пов'язану з ідеєю великого національного значення. У «світлій» легенді, якою є легенда про львівських «Орлят», смерть канонізує героя. Уже в 1918–1919 роках простежувалася тенденція до сакралізації героїв, зображуваних на «піку» їхньої біографії, «кінець життя»¹ виступає як елемент, що канонізує.

Казимеж Буковський пише:

Błogosławieni,
którzy w gwiazdę wielkości ojczyzny wpatrzeni,
leгли na kresach, broniąc murów swego grodu.²

Благословенні ті,
Хто, дивлячись у зірку величі вітчизни,
Полягли на кресах, мури свого міста захищаючи.

Польська література 1918–1919 років, тобто часу боротьби між поляками й українцями, послуговувалася не лише традиційними зразками пережиття колективної долі. У той час з'являються твори, у яких автори відкидають риторичну пограниччя задля створення категорії емоційної ліричності. Сенс «ситуативної метафори»³ отримала квазісцена останньої розмови сина з матір'ю, дитяче, нібито, рішення піти на війну, попри заборону батьків. «Ситуативна метафора»⁴ передавала основний зміст біо-

¹ Термін запропонував А.З.Маковецький, *op. cit.*, s. 27.

² S. Marja (S. Kolbuszewski). Hej ty ziemio ojczysta! // «Placówka», 1919. – Nr 9. Пор., також цього ж автора «Z krwi naszej...» // «Placówka», 1919. Nr 16.

³ Цит. за: *Semper fidelis – wiersze o Lwowie / Wybór J. Wereszyca (D. Łomaczewska)*. – Warszawa, 1986 – S. 25. Пор. також: «Piosenka o Jurku Bitschanie», слова А. Фішер.

⁴ Термін уведений А. Маковецьким, *op. cit.* – S. 27.

графії «Орлят»: незвичайна зрілість у сфері непередбачуваного поруч із дитячими жестами й поведінкою. В одному з оповідань, написаних «на позиції», кульмінація пов'язана з семантикою такого образу: «Його дитяче личко взялося болем, завмерло страшним рішенням. А мати, плачучи, почала тулити його до себе...»¹.

Найпопулярнішими стали твори про 14-річного Юрка Бітшана, що загинув у листопадових боях. Вірш Ор-Ота «Орлятко» (відомий також під назвою «Листопад 1918»), написаний популярним тоді семискладовим силабічним розміром, що був використаний Едвардом Слонським у творі «Та, що загинула». Починався він так:

O matko, otrzyj oczy
Z uśmiechem do mnie mów –
Ta krew, co z piersi broczy
Ta krew – to za nasz Lwów²

О мамо, сльози витри із очей
Й до мене з усмішкою кажи.
Ця кров, що із грудей тече
За наше місто Львів - ця кров.

Натомість Мацей Шукевич використав у вірш «Пам'яті Юрка Бітшана» 13-складник в епічній функції:

W granatowym mundurku, wężlejszy od chabin,
Nie pachole, lecz dziecko, pomykał zaułkiem³

У синій формі, тендітніший за волошку,
Не юнак, а дитина, біг завулком.

¹ M. Szukiewicz. Pamięci Jurka Bitschana // «Placówka», 1919. – Nr 2.

² A. Woycicki. Rapsod o lwowskich dzieciach // «Kurier Literacko-Naukowy», 1938. – Nr 48. – S. II. У міжвоєнній Польщі «Орлєта» Шрьодера мали 5 перевидань. Були перекладені на французьку, шведську, англійську мову. Досліджувалися закордоном (напр., P. Cazin) та були включені до антологій. Пор. також: M. Tyrowicz. Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918–1939. – Wrocław, 1991. – S. 44–45.

³ Пор.: A. Leinwand. Obrona Lwowa w 1920 roku // «Rocznik Lwowski». – Warszawa, 1991. – S. 31.

Тексти такого типу були спрямовані на створення ліризму й відзначалися оригінальністю й неповторністю, на протигагу творам, які використовували кресову риторику в межах традиційної ідейної парадигми. Вони представляли первісний взірець мотиву – елегію про польського хлопця.

Дуже популярними у міжвоєнні роки були «Орлята» Артура Шрьодера. Автор адресував книжку «Дорогому маленькому громадянинуві». Вона складається з десяти новел, обрамлених віршем «У кресовому гнізді» («*W kresowym gnieździe*») і стилізованою колядкою «Люляй же, Ісуню» («*Lulajże Jezuniu*»). Єдність враження підсилювали ілюстрації Каміла Мацкевича. Більшість критиків визнано «Орлят» А. Шрьодера «найчарівнішим твором на тему львівського листопада 1918 р.»¹. Героїзм «Орлят» тут підлягає сублимації в елегійному стилі. «Формула кінця» вміщених у збірці новел містить виразне етичне послання, а також втілює етос малих лицарів, які мають велике почуття честі й обов'язку. Крім того, кінцівки окремих творів містять модель читацької реакції на описувані вчинки юних героїв.

Легендотворчі механізми після 1920 року зазнали значної інтенсифікації. Тема львівського листопада відтоді є співзвучною з літературними канонами, які систематизують події, що мали місце у Львові 17 серпня 1920 р. Тоді під Задвожем «цвіт львівської молоді», як писалося, утворив «своїми тілами вал» перед І кінною армією Будьонного, що наступала. В історії та легенді закріпилася назва малої станції – Задвоже, що стала символом героїчної битви львівської молоді², польськими Термопілами.

Міжвоєнне двадцятиліття рясніло важливими подіями, які посилювали легендарність Львівських орлят. 22 листопада 1920 року маршал Юзеф Пілсудський вперше вручає не людині, а місту-воїну, орден *Virtuti Militari* (за військову хоробрість) – за нечуваний героїзм.³ На художню літературу має вплив атмосфера

¹ Обґрунтовуючи таке рішення, Ю. Пілсудський сказав: «...Ви – єдине місце в Польщі, яке з моїх рук як головнокомандувача отримало орден за військову працю і витривалість». Цит. за: Józef Piłsudski i Lwów / Wybór tekstów J. Wereszyca (D. Łomaczewska). – Warszawa, 1989. – S. 185.

² Поп.: S. Nicieja. Cmentarz Obrońców Lwowa. – Wrocław, 1990; цього ж автора Legenda Lwowskich Orłat // «Odra», 1990, Nr 11. – S. 36–40.

³ Поп.: «Jednodniówka. U mogił polskich czuwa straż». – Lwów, 1922; «Jednodniówka

побудови цвинтаря «Орлят», здійснювана за проектом Рудольфа Індруха, що виростає до рівня польського Campo Santo¹ (Святого поля). Варто також згадати, що у 1925 році Львів був особливо пошанований: місто Лева віднесли до 15 полів битв, із яких тіла полеглих були екстумовані і перенесені до Варшави, у Могили невідомого солдата. З тієї пори у Варшаві честь віддається також молодим оборонцям Львова.

У 1920–1939 роках з'являється багато літературних творів різних за жанровим і художнім статусом на тему львівського листопада. Описаний вище політичний і культурний контекст мав вирішальне значення для їхньої рецепції та функціонування. Література відгукується на постанови й конкурси з нагоди річниць². Художні твори того часу стають однією з багатьох складових тексту культури, який є реалізацією мети документування та монументалізації вчинку львівських «Орлят». Цей своєрідний текст культури творять власне літературні твори, популярні видання Товариства охоронців могил польських героїв³, книжкові ілюстрації, твори об-

ku uczczeniu dziesięciolecia walk o Lwów...». – Lwów, 1928; «Lwów 1918–1933. Jednodniówka», – Lwów 1933.

¹ Пор.: W obronie Lwowa i Wschodnich Kresów. – Lwów, 1926; Semper Fidelis. Obrona Lwowa w obrazach współczesnych. – Lwów, 1930; Przewodnik po Cmentarzu Obrońców Lwowa. – Lwów, 1934.

² Цвинтар польських «Орлят» може, по суті, сприйматися як текст культури, оскільки його забудова вирізнялася своєрідно організованою знаковою композицією, окремі елементи якої у власній семіотичній системі передавали «алегоричну ідею». У знаковій організації цвинтаря використано «культурну цитату», яка спирається на «далекі» і «близькі» традиції, проте завжди такі, які спільно творили сенс семіотичної цілості. Тобто з'явилися «цитати» з лицарсько-героїчної традиції як античного і класичного походження (напр., вершник, стилізований під Ахілла), так і старопольського (мечі, шлеми, орли). Поруч функціонували ознаки месіансько-мартирологічної топіки (янголи, які тримають терновий вінець, хрести, з яких стирчать цвяхи). Ці емблеми з'явилися в контексті знаків, що є зрозумілим і видимим втіленням героїзму міста Львова, яке вірно виконує свою місію захисника Речі Посполитої. Виразом цього є скульптури левів, що стережуть прохід до пам'ятника Слави і тримають щит із написом «Тобі, Польще» і «Вірний навіки». Вже на цій підставі можна стверджувати, що виражені в цій семіотичній системі «алегоричні ідеї» могли викликати почуття монументальності, співзвучне з «піднесенням». Остання естетична категорія також була цілком творчих прийомів авторів літературної легенди «Орлят».

³ М. Здзеховський уважав, що «релігія вітчизни» є «новим словом і одкровенням, яке Польща несе світові». Пор., цього ж автора Wpływy rosyjskie na duszę polską. – Kraków, 1920. – S. 42.

разотворчого мистецтва, поштові листівки, музейні виставки, а також специфічна, промовиста забудова цвинтаря «Орлят»¹.

Подвиг львівських «Орлят» став на той час символом жертви заради вітчизни. Література на цю тематику була спрямована на поширення «релігії вітчизни»². Сакралізація львівських «Орлят», започаткована після листопадових подій, у двадцяті і тридцяті роки сягає свого піку. Видання 1926 року «На захисті Львова і східних кресів» («W obronie Lwowa i kresów wschodnich») отримало оцінку «побожної книги», оскільки піднесено висвітлювало подвиг героїв, що примножили ряди янголів. Неодноразово стилізація під Євангеліє і антифонічність форми породжують додатковий смисл оповіді. У Марилі Вольської рефрен вірша набуває статусу акту віри: «Вірю в Бога і Львів»³. Іще виразніше бачимо це у творі Корнелія Макушинського «Місто Лева, будь щасливе» («Grodzie lwi, bądź szczęśliwy»):

Miasto, któreś jest Arką Przymierza i Wieżą Kości Słoniowej,
Które mówisz: Pójdźcie do mnie wszyscy, którzy
Ojczyzny kochać
nie umiecie, a ja was nauczę.⁴

Місто – Ковчег Завіту і Вежа слонової кості,
Ти говориш: ідіть до мене всі ті, що
Вітчизну любити
Не вмієте – я зумію навчити.

В описаному легендотворчому мисленні була використана фігура синекдохи. Місто живлене «кров'ю юнаків», саме підлягає сакралізації, стає святим простором, «символічним центром світу», а оскільки Львів у цій риторичній фігурі означає Креси, то «Орлята» спочивають «на святих рубежах»⁵. Ксьондз єпископ Владис-

¹ M. Wolska Wierzę w Boga i Lwów // «Biuletyn Koła Lwowian». – Londyn, 1980. – Nr 38. – S. 2.

² K. Makuszyński Grodzie lwi, bądź szczęśliwy // «Lwów i Kresy». – Londyn 1988. – Nr 1–4. – S. 75.

³ A. Świchowski. Chcą nam ją zabrać // Jednodniówka. U mogli..., *op. cit.*, s. 32.

⁴ Цит. за: «Placówka», 1919. – Nr 28. – S. 2.

⁵ Цитовані фрагменти походять з передмови С.Лемпицького до альбому «Semper

лав Бандурський використав навіть прийом анафеми: «покинути Креси – це гріх і злочин»¹. Ідея битви за незалежність в польському вітчизняному стереотипі є «святою справою». Уся і все, що бере участь у битві, підкоряється правилу цілковитої сакралізації. Це ті, що «полягли як солдати Леоніда» зі словом «вітчизна» на вустах, що згасають (...); солдатами й інвалідами вітчизни» є будинки, що відчувають і страждають як люди, а львівські поля кривавих і героїчних битв – «це наші Тернопіли, Марафон, Вавель, Остроленка, Рацлавице»². Так само і цвинтар «Орлят» має стати «Скалкою і Вавелем, Вестмінстером і Тернопілами»³.

Зауважимо, що лише у другий період формування легенди стали семантично маркованими ті «назви», які в атласі національної пам'яті асоціюються з повстанським романтичним міфом. До уяви тогочасних читачів намагалися промовити за допомогою романтичної символіки *редуту й останнього каноніра*, який стояв на посту аж до загибелі, що було концентрованим виразом «безмірної цінності вітчизни»⁴. Подвиг «Орлят» отримав також назву «хрестового походу дітей», що символізував битву невинності, жертвності, чистоти (а відтак синонімів «божественності»), контрастну з тим, що є «злом» і перебуває за межами святого простору. У поезії 1935 року ми знаходимо характерний двовірш: «Чи ви хлібом щоденним і їжею / як «Амінь» уплетені у молитву? («Czyście chlebem powszednim i strawą / Jako „Amen” wpleceni w pacierze?»)⁵.

Зрозуміло, що легенда львівських «Орлят», означаючи «чистий героїзм і героїчну жертву заради вітчизни», стала ключовим моментом у патріотичному вихованні. Сформована на той час мова патріотичного піднесення сприяла накопиченню навколо Львова потужного заряду почуттєвих елементів. Львівські «Орлята», як згадує Войцех Гелжинський, виконували в міжвоєн-

Fidelis». – Lwów, 1930. – S. VI, VII, VIII

¹ S. Wasylewski. Lwów. – Poznań, 1931. – S. 7.

² Поп.: M. Janion. Reduta. Romantyczna poezja niepodległościowa. – Kraków, 1979. – S. 86.

³ A.K.S. Orłętom Lwowa // «Biuletyn Koła...», 1987. – Nr 2. – S. 74.

⁴ W. Giełżyński, *op. cit.*, s. 271.

⁵ Поп.: E. Czekański. «Świat», 12 .I .1924 г. Цитати зі «*Strzępy epopei*» М.Ваньковича (позначено скороченням S) узяті з другого видання: Варшава, 1926

ній Польщі таку саму роль каміння на валах, як чверть століття по тому хлопці із «Зоськи й Парасольки»¹.

Для деяких літературних критиків описане М. Ваньковичем в «Уривках епопеї» («Strzępach epopiei») формування польського війська на Сході й етос польського солдата здобули ранг національної реліквії². Доля польських військ, які формувалися на теренах Росії, була, на думку Вацлава Серошевського, «суворіша і болючіша, ніж доля легіонів»³. Адже в світі польського страждання на східних землях, описаному Ваньковичем, було передано нечувану журбу за Матір'ю і очікування на її заклик, а також здійснено спробу створення мініатюри незалежності на Бобруйському відрізьку в ситуації все більшого оточення з боку німецьких і більшовицьких військ. Герої мають почуття трагічної безнадії, в якій перебував той «бобруйський ембріон Польщі, причеплений пуповиною Березини до звироднілої «Матушки Расеї»⁴. Водночас письменник яскраво змалював сирітство тих вояків без вітчизни, які *працюють, вірять, чекають* (S, 48) наполегливо, але даремно, які переживають ганьбу тоді, коли в них відбирають, за угодою Довбора-Мусницького про капітуляцію без бою, саму мету їхнього існування (S, 82). Тому ніч з 21-го на 22-ге травня в I корпусі на Сході є найтрагічнішою в житті більшості солдат, тоді «депресія охоплює найвитриваліших людей» (S, 95), «подавлених психічно» (S, 81), деякі чинять суїцид. Болісним епілогом, «невідплаченим ляпасом від руки ворога» (S, 96) є служба в церкві, організована німцями, під час якої пастор називає поляків солдатами без честі: «Так закінчився великий подвиг сотень тисяч поляків, розвіяних по безмежжі Росії і Сибіру. З вирів шаленого розпаду великий нурт патріотизму ніс... зігнуті, безвільні тіла напівживих, напівзатоплених людей. Аж із їхніх тіл почав ліпитись живий берег у прірві війни, перший бастион на Сході біля дротів шматованої Батьківщини» (S, 97).

Автор показав також велику епопею вигнання польських полонених з австрійської армії, які блукають по Росії і помирають від го-

¹ W. Sieroszewski. Przedmowa // M. Wańkowicz. *Strzępy epopiei*, op. cit., s. 1.

² W. Czosnowski. *Krwawnik*. – Warszawa (1935). – S. 307.

³ Поп.: J. Kaden-Bandrowski. *Wyprawa na Kijów // Trzy wyprawy*. – Wrocław, 1991. – S. 71.

⁴ Поп.: E. Małaczewski. *Koń na wzgórzu*. – Warszawa, 1922. – S.214.

лоду, хвороб і злиднів, їх ордами женуть через Німеччину на Мінськ, Смоленськ, а потім на Двінськ, а відтак знову до Мінської губернії. Великий відхід населення, який супроводжував процес «ліквідації» старої Речі Посполитої на Сході, підсилений хаосом, що утворився в Росії під час революції й громадянської війни, призвів до напливу «вигнанців»¹ на Захід. Вигнанці повертаються з Сибіру, з простору, на якому люди помирали від туги², з Каспійського моря, з Самарканда, з Уралу, з киргизьких степів, з Персії, із Кресів³.

Згадані складові представленої картини світу стають виразнішими, якщо розглядати їх на тлі літератури, що поширює лицарський міф із мотивом солдата-підкорювача й тріумфатора на першому плані, залишаючи мотив солдата-вигнанця в тіні. Входження польської армії на східні «шляхи батьків» і слідування маршрутом київського й віленського походів у сфері уявлень супроводжувалося новим диханням легенди кресів у її лицарсько-сарматській, популярно-романтичній і сенкевичівській інтерпретаціях. Художній світ літератури творили, щоправда, історичні назви місцевості, але такі, що віддавна функціонували відповідно до законів міфічного простору. Це, наприклад, *шляхи Баторія*, якими марширує стотисячна гіперболізована армія, що доходить до Смоленська, Вітебська, Пскова і Великих Лук⁴. У свою чергу, справжні учасники київського походу організують дійсність у спосіб міфічного відтворення історії⁵. Після вторгнення польських військ до Києва, Юзефа Пілсудського ві-

¹ Пор.: *J. Kaden-Bandrowski, op. cit.*, s. 73, а також *S. Gawroński. Repatriacja i emigracja // Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918–1928.* – Kraków, 1928. – S. 805–836.

² Пор.: *A. Oppman (Or-Ot). Marsz Polaków. Na wieść o zwycięstwach armii polskiej w Rosji // «Tygodnik Ilustrowany»,* Warszawa, 1918. – Nr 7.

³ Уславлення героїчного міфу див у книзі: «Sofokles i jego twórczość tragiczna» Т.Зелінського (Kraków, 1928), пор.: *E. Kuźma. Mit Orientu i kultury Zachodu w literaturze XIX i XX wieku.* – Szczecin, 1980. – S. 91.

⁴ Пор.: *Bij bolszewika. Rok 1920 w przekazie historycznym i literackim / Wybór i oprac. C. Brzoza i A. Roliński.* – Kraków: Libertas, 1990. – S.11. Пор. також деякі вірші, напр. Є.Б.Рихлінського, Л.Ругера, зібрані в антології «W blasku legendy. Kronika poetycka życia Józefa Piłsudskiego» / *Oprac., noty i posłowie K. A. Jeżewski.* – Editions Spotkania, Paryż, 1988.

⁵ *E. Ligocki. Tryumfatorzy.* – Kraków, 1920. – S. 91.

тали у Варшаві як воскресителя міфу Золотої Брами і пощербленого меча Болеслава Хороброго (Щербця), а в інших популярних текстах він називається Могортом, внуком Ягелла і Гедиміна, нащадком Хороброго, Баторія, Собеського, Ходкевича...¹. У цій художній схемі похід польських солдатів на Схід стає хрестовим походом проти більшовизму («Костьоли Божі стережемо»,² – напише Едвард Лігоцький), а також виразом схвалення воєнного союзу з Україною. Вацлав Венчислав Пйотровський у вірші пісенного характеру виголосив:

Na szerokiej Ukrainie,
Od kurhana do kurhana
Płynie dumka rozebrzmiana –
(...)
Będzie wola – wspólna wola,
Wspólna z Lachem nasza dola.

На широкій Україні
Від могили до могили
Звуки думи збриніли
(...)
Буде воля – спільна воля,
Спільна з ляхом наша доля.

У подібній тональності висловлювався В. Первоха-Поломський:

Hej! powstała Nasza
I posłała syny
Od Moskwy-Judasza
Bronić Ukrainy³

¹ Поезії В.В.Пйотровського «Na Ukrainie» та В.Первохи Поломського «O zdobyciu Kijowa» цит. за вид. «Bij bolszewika», op. cit., s. 18 i 59.

² K. Stefanowicz. Dywizja jazdy gen. Romera // «Żołnierz Polski», 1920. – Nr 117 // Bij bolszewika, op. cit., s. 41.

³ Пор.: М. Еліаде. Sacrum, mit, historia / Wyboru dokonał i wstępem opatrzył М. Czerwiński, przeł. А. Tatarkiewicz. – Warszawa, 1974. – S. 58.

Гей! Повстали наші,
Щоб синів послати
Від Москви-Гуди
Вкраїну спасати.

Знову, як бачимо, що «святим часом» для поляка – цього разу учасника воен із більшовиками – є час початку героїчних битв на Кресах. Наприклад, Каєтан Стефанович, так згадує подвиги дивізії генерала Ромера: «Польща, входячи в період славних боїв за незалежність і цілісність своїх кресів, воскресила польську кінноту й відкрила їй шлях до слави»¹. Нове привласнення Кресів відбулося шляхом творення в міфічному сенсі «космосу» з «хаосу» через надання йому структури, форми і законів². Тадеуш Мантейфель зауважує: «Який він [кордон – С.У.] матиме вигляд, визначає лише ступінь його привласнення, а останній залежить від суб'єктивної вартості, надаваної власником»³.

Як писав Ю. Каден-Бандровський, вояки, що стоять «на батьківських кордонах 1772 року», беруть участь у своєрідній містерії історії та природи. Ось характерна цитата: «Коли ми наблизилися до берегів давніх рік, порослих віковичними борами, до нашої минулої сили й могутності й водночас до країв прірви столітньої нашої провини..., коли вояк ступив черевиком на ту землю, він омив свої стомлені ноги в крижаному потоці, поставив зброю й, звільнивши спину, простягнувся на землі, якої не торкався від того давнього й страшного часу понад сто тому років, як відходив звідси ... Ось на повні груди дихнуло небо, похилилися дерева, поблід ліс, потьмяніло збіжжя, вода взялася в потоках зморшками якоїсь неземної, здавалось, турботи... Почався рясний дощ, до якого солдати, стоячи тут на, кордоні 1772 року, простягали руки, підставляли обличчя, відкривали уста»⁴

¹ T. Manteuffel. Metoda oznaczania granic w geografii historycznej // Księga pamiątkowa ku uczczeniu 25 rocznicy działalności naukowej prof. M. Handelsmana. – Warszawa, 1929. – S. 223.

² J. Kaden-Bandrowski. Trzy wyprawy (у подальшому в цитатах наводиться скорочення TW), *op. cit.*, s. 96.

³ M. Eliade, *op. cit.*, s. 98.

⁴ J. Kaden-Bandrowski. Trzy wyprawy (далі подаємо скорочення TW), *op. cit.*, s. 96.

Входження у «простір кордону предків» рівнозначний тут зі вступом до Мекки рідної історії, де можливою стає дія очищувальної, об'єднувальної, інтеграційної сили. Час початку «лицарських змагань» на рубежах виконував – як це завжди буває у міфі – зразкову функцію¹. «Польща, ідучи проти “бурі зі Сходу” і маючи намір стягнути колишнього кордону на Дніпрі, ішла, як писав Юліан Волошиновський, до свого “лицарського фаху”, тому що завше “була лицарським орденом, орденом меча і духу”»². Подібно Марія Дунін-Козицька назве Польщу берегиною народів, яка постійно оберігає інших «від деструкції і загибелі, що йде зі Сходу, тому що віддавна так наказав її Бог»³.

У фабуляризованих записках учасників київської і віленської експедицій ми знаходимо спробу розпізнання знаків ідентичності польськомовної кресової спільноти, яку почали здійснювати автори, що проживали за межами Кресів. Ці спостереження завдячуємо Вацлаву (В'ячеславу) Липинському та Ю. Каден-Бандровському⁴. Передусім, у населення кресів вони помітили значну прив'язаність до польськості, що виявлялося у прихильному ставленні до солдатів із центральної Польщі. За словами В. Липинського, спільнота шляхетських помість виражає «справжню радість, найцирішу турботу про далеку Польщі, захід, з тугою простягає руки, торкається людей, возів, коней, несміливо, лякливо, мало не побожно» (OWD, 53). Картина змінюється за межами Сморгонів, де усе частіше трапляються села, де живуть православні селяни, які настільки тягнуться до Росії, що втрачені навіть для білоруського народу (OWD 103). Автор у переляканому погляді таких селян прочитує питання «Нащо ви сюди прийшли?» (OWD 103).

Автор спогадів «Від Вільна до Динабурга» дивується релігійній набожності поляків на кресах, вказуючи, що католицизм ви-

¹ J. Wołoszynowski. Było tak (1935), цит. за виданням Інституту літератури, Париж, 1978, с. 176.

² M. Dunin-Kozicka. Burza od Wschodu (1925), цит. за виданням. Ofic. Volumen, Варшава, 1990, с. 280.

³ Пор.: W. Lipiński. Od Wilna po Dynaburg. – Warszawa, 1920 (далі – скорочення OWD) та J. Kaden-Bandrowski. Trzy wyprawy.

⁴ Термін вживає Є.Зьомек, пор.: J. Ziomek. Powinowactwa literatury. Studia i szkice. – Warszawa, 1980. – S. 77.

різняє також литовців та білорусів, а віряни, яких росіяни силою навернули у православ'я, повертаються знову до католицизму.

Липинський і Каден-Бандровський багато уваги приділяють мовним особливостям мешканців кресів. Одного разу ця мова здається їм справжньою польською, другого – визнають, що «*говорять вони по-своєму, по-простому*», тоді це *ані польська, ані руська, і аж ніяк не російська* (OWD), натомість *польська мова є отим святковим вбранням, яке не щодня носять*» (OWD,49). Їхня мова має змінний акцентуаційний та інтонаційний діапазони: *Кожне слово тягнеться як пісня литовських борів*» (OWD,141); *говорить вона співучою говіркою, польськими словами як може інкрустує ту протяжну кресову мову* (TW,53).

Як аргумент, що промовляє до читацької уяви, з'являються обличчя мешканців Кресів. Переважно це *поблідлі від виснаження обличчя* (OWD,79), змучені голодом і бідністю, а також *виснажені боротьбою за польськість, яка велася тут мало не в кожному польському домі*(OWD,115). Ю. Каден-Бандровський завершує їхній портрет реченням: *має вигляд, ніби вирізане з паперу. Таке зморщене, залежане, тонке* (ТК, 53).

Емоційне освоєння кресових теренів, відділених від центральної Польщі лінією російського панування, здійснювалося за допомогою консолідації навколо знаків польськості. Воно набувало форми схвалення за допомогою документування старих валів на сході Речі Посполитої.

У літературних творах «тематизовані знання»¹ утворювали також мотиви, що поставали зі спостережень за ситуацією Кресів після встановлення нової лінії кордону за Ризьким трактатом; за проблемами цивільної і військової колонізації східних територій II Речі Посполитої; за т. зв. реполонізацією дрібної шляхти. Такий набір подій почав інакше визначати показ кресової проблематики. На перший план виходить імпресивна (конативна) функція, що домінує в персвазійних висловлюваннях. На творця ліг обов'язок максималізації «керівної сили» тексту². Послугування конвенці-

¹ Поп.: H. Markiewicz. Wymiary dzieła literackiego, Kraków, 1984. –S. 200.

² Поп.: S.R. Suleiman. Authoritarian Fictions. The Ideological Novel As a Literary Genre. – New York, 1983. – S. 25, 56.

єю «тенденційності» скеровувало увагу на відповідний добір прийомів, які запевнили ефективність впливу творів зі значним ідеологічним забарвленням. Тенденційна література, згідно з твердженням Сьюзен Рубін Сулейман¹, має дуалістичну систему цінностей, характеризується наявністю звернення до адресата, визначаючи для нього особливу роль «виконавця тексту». Інструментальний стиль сприйняття завжди обумовлюється «доктринальним інтертекстом», що схиляє до правильного прочитання. Тенденційна література завжди використовує готові форми світобачення, роблячи з категорії стереотипу ідейну і композиційну домінуючу. Крім того, стереотипи – це такі одиниці змісту, які можуть існувати в різному знаковому матеріалі, не лише вербальному. Використання стереотипів було формою інтеграції і консолідації спільноти мешканців кресів, оскільки, як стверджує З. Мітосек, розбудована система стереотипів становить своєрідний фільтр групового характеру, що охоплює також сферу упереджень і суспільних фобій, забобонів та групових міфів². Висловлювання, що залучають стереотипи, мають передусім регуляційний і релятивний сенс для групи. Ця функція посилюється ще більше, якщо врахувати взаємодію між автостереотипами і гетеростереотипами.

Популяризацію образу Кресів як вічно загрожених валів, як оборонного муру польськості від вторгнення варварських більшовицьких ідей однаковою мірою здійснювала як література, так і лекційна діяльність, збори та мітинги³, програми товариств, політична і культурна публіцистика, публікована на шпальтах деяких журналів та газет. З'явився термін «кресова освіта», поняття якого включало дві ідеологеми⁴: виживання на «східному рубежі»

¹ Пор.: Z. *Mitosek*. *Literatura i stereotypy*. – Wrocław, 1974. – S. 33 i 62. Пор. також: W. *Tomasik*. *Polska powieść tendencyjna 1949–1955. Problemy perswazji literackiej*. – Wrocław, 1988. – S.96.

² Пор., напр.: K. *Lutosławski*. *Najazd Moskwy na Polskę. Mowa księdza K.L. na wiecu Obrony Kresów dnia 8 I 1919 r.* – Warszawa, 1919, та цього ж автора *Hasła rewolucji w świetle nauki katolickiej...* – Warszawa, 1919.

³ Поняття у значенні, наданому йому Г.Маркевичем, пор.: «Wymiary dzieła literackiego», *op. cit.*, s. 190–191.

⁴ Na wschodniej rubieży. *Jednodniówka Akademickiego Koła Kresowego w Krakowie*. – Maj 1925. – S. 32.

та праці «на кресовій ниві». Наприклад, завдання та директиви Товариства поляків-емігрантів зі східних кресів та Академічного кола Кресів у Кракові полягали ось у чому: «Прищеплювати та поширювати думки про те, що місцем боротьби є не лише майдани й політичні арени, а передусім душі та свідомість. Душі, як шаблі наших предків, повинні бути гартовані, ніби сталь, незворушні й жертівні, вони повинні стати муром проти стихії більшовицького розкладу»¹.

Подібно в 1925 році тимчасовий ректор Ягеллонського університету Кс. Казимеж Ціммерманн стверджував, що на теренах кресів, де стикаються протилежні стихії, набагато сильніше, ніж всередині країни, відчуються «напруга та розрядка національного життя». Там «після підписання договорів та офіційного плебісциту щоденно відбувається плебісцит у душах, який висловлюють словами та вчинками»².

У момент втрати історичних Кресів література включилася до процесу їхньої еквівалентизації, що сформувало ідеологічні Креси. Такий різновид кресової літератури міжвоєнного десятиліття чудово вписувався в контекст категорії новомови, нині вже науково досліджений. Вона становить певний спосіб комунікації, який трактується не альтернативно, а облігаторно, має статус квазі-мови, а не стилю³. Основною рисою, пов'язаною з реалізацією персвазійної функції, є надання зображуваним явищам оцінності. Власне, жоден елемент представленого світу не залишається без чітко окресленої аксіологічної кваліфікації. Розбудовується подвійна ціннісна орієнтація, оскільки вона найкраще відповідає ситуації боротьби, через це частотність її збільшується в умовах конфліктів, сварок та суперечок⁴.

Твір Анни Загурської «Отрута» («Trucizny») вважався «першим сучасним романом», в основу якого покладено політичну ситуацію на Східних Кресах та суспільні стосунки 1920-х років,

¹ Там само, с. 3.

² Пор.: W. Tomasik, *op. cit.*, s. 34. Термін «новомова» М. Гловінський використав для опису механізмів мовного переконання. Пор. цього ж автора «Nowomowa po polsku». – Warszawa: PEN, 1990.

³ Пор.: S.I. Hayakawa. *Language in Action*. – New York, 1941. – S.172–176.

⁴ Пор.: «Kurier Wileński», 1928. – Nr 51. – S. 1.

і був пропагований як «актуальна новинка», разом із припискою «прочитай та розкажи іншим»¹. Ксьондз архієпископ Теодорович зазначав, що цей роман «не зневажає, а підносить, не пригнічує душі, а навчає та застерігає», і заохочував авторку до подальшого праведного просвітительства пером»².

Загурська (Савітрі) описує Білорусь, яка після Ризького трактату опинилася в межах II Речі Посполитої. У світі роману показано боротьбу за *хворі душі*, щоб вони не знелюдніли, щоб білоруси, ошукані Сходом, стали друзями Польщі. Натомість *ті з-за кордону – ті вже отруєні й лише сходять отрутою. Вони вже тільки вороги, а ці ще можуть бути сусідами* (Т, 125–126). В іншому романі цієї ж письменниці герої усвідомлюють, що на них впливає *більшовицька отрута*; вони говорять: *Ми заражені, прокажені... Покарані за відступництво від святої віри, за зраду Божої Матері Остробрамської*³. Ця частина Білорусі – це *відкриті терени, на яких відбувається одвічний бій між темним антихристом Росії та світлим янголом Польщі* (Т, 86). На пограниччі, *де ненависть кипить, як у котлі* (Т, 123), героїня роману пані Зося повною мірою – аж по смерть – реалізує *найтяжчу форму жертви в Польщі – бути вчителькою загальної школи на Кресах*, бо, на її думку, *у такій школі сидиш, як на плоту серед бурхливого моря, а довкола вирує агітація: не треба нам польської школи* (Т, 69).

Місіонерство і «кресова освіта» потрібні також тому, що цей простір ще не здобуто для знака хреста⁴. Панна Антоніна, яка

¹ Ks. arcybiskup Teodorowicz. Przedmowa // A. Zahorska (Savitri). Trucizny. Powieść współczesna. – Warszawa, 1928. – S. 1. Запропоноване скорочення Т стосується названого видання роману Загурської.

² A. Zahorska (Savitri), Odrutowana okolica. – Warszawa, 1925. – S. 63.

³ Пор. на цю тему K. Lutostawski. Najazd Moskwy..., *op. cit.*, s. 6; S. Dworakowski, Szlachta zagrodowa we wschodnich powiatach Wołynia i Polesia. – Warszawa, 1939. – S. 25–26. Двораковський наголошував, що повернення польськості колишнім католикам повинно мати характер виключно благодійний, а згодом місіонерський. Більше про ці явища пише Я.Тазбір: J. Tazbir. Od Haura do Isaury. – Warszawa, 1989. – S. 176.

⁴ Пор.: H. Jaroszyńska. Prawo pogranicza. – Warszawa, 1919; E. Merwid. Tajemnica słupa granicznego. Obraz dramatyczny w 4 odsłonach z życia strażnic K.O.P. – Warszawa, 1936; Walka o Kresy. Dramat w 3 aktach / Oprac. F. Silezius (Harazim). – Warszawa, 1931; S. Łoś. Strażnica., – Lwów, 1931.

репрезентує промосковську орієнтацію, намагається у свого кавалера Василевича виховати культ ікони Іверської Богоматері замість католицької Божої Матері. Така письменницька стратегія представляє Креси як територію, контрольовану більшовицькими агітаторами і руйновану бандами диверсантів¹. До словника ідеологічних понять належать: *бастіон, сторожова вежа, погранична застава, кордон*, тобто слова-символи, що містять, окрім основного значення, додаткові оцінні відтінки, у довільний спосіб додані мовцями. Ванда Недзялковська-Добачевська красномовно підсумувала:

Jesteśmy tu wysunięci
Jak straż na Wschodnim Bastionie.
Wciąż coś się kłębi przed nami,
Wciąż jakaś łuna gdzieś płonie.

Поставлені ми тут,
Як варта, на східному бастіоні
Постійно щось перед нами вирує,
Постійно якась палає заграва.

У ролі бастіонів польськості виступають Львів і Вільно, а також менші кресові міста², а ще двори, сторожові вежі Корпусу прикордонної охорони, райони зосередження поселенців. Наприклад, Юліан Подоський у романі «Орли на землі» зображує військових поселенців, закинутих на вулкан Кресів, які вміли не лише боронитися, а й *відвоювати Креси для себе й польськості*. Вони поступово змінюють мечі на рала. Мешканці Полісся переконуються, що поляки з моменту *напування коней у Піні* тут залишилися і не є тимчасовими окупантами. Поселенці творять *живі вали сердець, щомиті готові боронити східні кордони Речі Посполитої*³. Центрами польськості також стають театри⁴, шко-

¹ W. Niedziałkowska-Dobaczewska. Nasza dola. – Wilno, 1932. – S. 6.

² Пор.: A. Ziemiński. Miasto kresowe Polski międzywojennej: mit i rzeczywistość // «Odra», 1983. – Nr 4. – S.38–43.

³ J. Podoski. Orły na ziemi. (Osadnicy. – Warszawa, 1934). – S. 122, 157, 223.

⁴ Пор. напр., A. Miller. Teatr polski i muzyka na Litwie jako strażnice kultury zachodu

ли, установи, костьоли¹, навчальні заклади. Ян Міхалович на XXI з'їзді Товариства польської школи (19 червня 1938 р.) наполягав на ідеї створення Кресових освітніх домів: «Становище і рівень життя наших співвітчизників на теренах т. зв. східних земель зобов'язує нас організовувати культурну, економічну і опікунську діяльність на цих землях, з метою збільшення нашого національного потенціалу на Кресах як основної умови захисту і могутності Польщі»².

Він звертався до майбутніх меценатів, до заможних громадян, щоб зрозуміли суть справи і місію польської культури на Кресах; до війська, щоб кожен полк «один духовний бастион у вигляді Дому шкільної освіти збудував на Кресах»³. На завершення своєї промови він використав прийом сугестивної персвазії, за допомогою якого настрій та почуття набувають силу доказу⁴. Він твердив: «Так само, як у Речі Посполитій, до поділів символом польської цивілізації на рубежах був плуг і меч, а символом сили – оборонні замки і фортеці, так і сьогодні всьому, що загрожує матеріальній і духовній культурі нашої Вітчизни ми мусимо протиставити: 1. Божий дім – оборонну фортецю польської душі; 2. Польську школу – джерело національної освіти та західної культури; 3. Освітній дім Вітчизни – бастион польського духу, Дім – мур КОП, оборонний бастион наших кордонів»⁵.

Важливою рисою персвазійних текстів є «нагромадження рівнів свідомості», коли той самий зміст виражається за допомогою знакових структур різного характеру і різного ступеня складності⁶. Так, у своєму зверненні до співвітчизників Союз офіцерів ре-

(1745–1865). – Wilno, 1936; *L. Burzyński. Teatr Mały we Lwowie jako placówka kresowa // Kresy Wschodnie Rzeczypospolitej. Opisy i obrazy przeszłości / Zebrał S. Przybylski, – Lwów, 1926.*

¹ С.Двораковський писав: «Каплиці і костели повинні стати осередками, що об'єднують населення під прапором і гаслом «Бог і Батьківщина», *op. cit.*, с. 26.

² «Kresowe Domy Oświatowe Macierzy» за виступом Яна Міхаловича на XXI загальних зборах Товариства польської школи. – Варшава, 1938. – С. 3.

³ Там само, с. 17–18.

⁴ Термін «сугестивне переконання» використовує А.Росс поп.: *Argumentacja i perswazja // Metaetyka / Pod red. I. Lazari-Pawłowskiej. – Warszawa, 1975. – S. 169–182.*

⁵ *Kresowe Domy...*, *op. cit.*, s. 19.

⁶ Поп. Z. Mitosek, *op. cit.*, s. 108.

зерву Речі Посполитої, який поставив перед собою завдання відбудови замку в Збаражі, робить наголос на топіці валів і бастіонів. Музей оборони східних кресів, який повинен з'явитися в Збаражі, має стати «станцією пілігримів», які для підбадьорення душі й свідомості відвідуватимуть місця наших подвигів¹. Збараський замок мусить виконувати роль «культурно-освітньої фортеці», має стати «будинком освіти, центром праці, що зміцнює моральні й фізичні якості польськості на віддаленій території держави»². Генрик Збежховський у віршованій формі переконував:

Niech tam gdzie ongiś przed dawnymi laty
Rycerzy polscy walczyli jak biesy,
Stanie w dzisiejszej dobie Dom Oświaty.
Promieniując polskością na Kresy –
I niech się wzniesie polskości reduta,
W prastare mury już na wieki wkuta
(...)
Niech Zbaraż dzisiaj duchem polskim płonie
Wśród pól bezkresnych i jarów Podola,
Świadcząc niezmiennie i stwierdzając wszędzie,
Że ta ziemnica polską jest i będzie³.

Хай там, де колись у давні часи
Лицарі польські билися як біси,
Повстане нині Дім освіти.
Який Креси освітлює польськістю
І хай же постане редут польськості
У старовинні мури навіки вросла
(...)
Нехай Збараж сьогодні польським духом горить
Посеред безмежних полів і ярів Поділля,
Засвідчуючи незмінно і твердячи всюди,
Що ця земля польською є і буде.

¹ Zbaraż. Od ruin ku odbudowie. Rocznik pamiątkowy poświęcony odbudowie zamku ks. Wiśniowieckich w Zbarażu. – Lwów, 1939. – S. 11.

² Там само, с. 25.

³ Там само, с. 10.

Окрім такого яскравого прийому апелятивізації важливим для стратегії кресової персвазії з функцією новомови є прийом використання фразеологізмів, усталених формул, суперлативів і лозунгів.

Нанизування позитивних окреслень супроводжувалося словесною парою «свої» – «чужі» з приписуванням «світлих» цінностей першому елементові. Справжня функція лозунгу, як зазначає Олів'є Ребоул, «криється не в його значенні, а у впливі, не в тому, що він промовляє, а в тому, що чинить»¹. У такій ролі виступає лозунг, проголошений Юліаном Подоським: «Кувати з кресової сировини польську сталь»², – він стосується ідеї асиміляції т. зв. національних меншин на Кресах. У 1930-ті роки лозунги починають впливати на мову політичного дискурсу. Єнджей Гертих писав: «Кожен поляк, мешканець Кресів, чи той, що принаймні має нагоду спілкуватися з місцевим людом (напр. рекрути у війську на кресах), мусить виконувати обов'язок здійснювати польську пропаганду»³.

Використання гасел на практиці орієнтувалося на максимально широкий вплив та недопустимість їхньої нечіткості. Першість у цій діяльності мав журнал «Побудка» («*Robudka*»), який із 1934 року рішуче приєднався до програми реполонізації дрібної шляхти. На сторінках цього видання, яке мало також відповідник для дітей «*Mała Robudka*» («Мала побудка»), з'являлися знаменні словесні формули. Ось деякі з них: Польща – нація лицарів; народний дім в Орлах – новий оплот польського духу; на Кресах чатує охорона; найгарніша мова світу – польська; кожен релігійний осередок повинен заснувати хоча б один або два представництва на Східних Кресах; озброєні Хрестом, справедливого меча встроимо в кожного, хто до наших кордонів наблизиться...⁴. Персвазійність тут нічим не

¹ O. Rebooul. *Kiedy słowo jest bronią* /Przeł. J. Arnold // *Język i społeczeństwo*. – Warszawa, 1980. – S. 305.

² J. Podoski. *Barbaryzacja ziem wschodnich* / Лекція, організована академічним об'єднанням «*Laudania*», прочитана 30 I 1930 р. – Warszawa, 1930. – S. 10.

³ J. Giertych. *O program polityki kresowej*. – Warszawa, 1932. – S. 127.

⁴ Пор. також «*Kalendarz Szlachty Zagrodowej na r. 1938 i 1939*». До стратегії повернення польськості на пограничних теренах належать також певні висловлюван-

замасковано. Це вислови, які згідно з правилом, визначеним Єжи Бральчиком, характеризуються «поверховим показником імперативності»¹. До їхнього значеннєвого контексту вписано категорію ворога. Суперлативи стосуються тих, хто у будь-який спосіб захищає Вітчизну. Суперлативні вислови стосувалися передусім утвореного 1923 року Корпусу охорони пограниччя. Промовистим у цьому плані є роман Ю. Подоського «Лицарі з КОП». Його сюжетні рішення мають однозначно персвазійний характер. Після одруження Ханка і Роман не виїжджають за кордон, а залишаються на Волині. Молодий поручник верхи їздить з дому до прикордонної застави. Ханка пишається тим, що вона дружина воїна й лицаря кресів, а він щасливий, що боронитиме разом з дружиною найдорожчі для поляків землі на сході Речі Посполитої². У літературі такого зразка солдати КОП привчають до «громадянського обов'язку» мешканців пограниччя, здійснюють серед них, як писалося тоді в багатьох газетах³, місіонерську й жертвну діяльність. М. Жулкоєвова у віршованому квазі-репортажі говорить: «Так, у Луцьку є КОП. Адже це креси, кордон поруч. Але ці копісти такі симпатичні й простодушні хлопці. Насправді вони несуть тут службу не прикордонну, а сердечну»⁴.

ня і виступи З.Коссака-Щуцької. Пор. Korespondencję «Kuriera Warszawskiego» від 16 V 1938 р., що є звітом про зустріч письменниці із мешканцями м.Торунь. Більш детально цю проблему З.Коссака-Щуцька розглянула у брошурі «Rewindykacja polskości na kresach», Lublin, 1939. Натомість виразне «відображення сучасності» письменниця створила в історичному романі «Trembowla», у якому оборона місцевості, винесеної у назву твору, перетворилася на символ ситуації пограниччя тридцятих років. Повернення героїв роману на Поділля (наприкінці твору) і побудова міцної польськості, потужного оборонного муру, що стереже серце Польщі (с. 336, за виданням. Познань, 1939) було формою актуалізації тогочасних політичних тенденцій, що виражалися у програмах реполонізації пограничної шляхти та акція повернення польськості у східних регіонах.

¹ Пор. J. Bralczyk, *O języku polskiej propagandy politycznej* (w zbiorze) *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień* pod red. H. Kurkowskiej, Warszawa 1981, s. 336–337.

² J. Podoski. *Rycerze z KOP*. – Lwów, 1933. – S. 190.

³ Пор., нап., «Jednodniówka Korpusu Ochrony Pogranicza. W pierwszą rocznicę służby na wschodniej granicy Rzeczypospolitej Polskiej», 1924, «Jednodniówka KOPu w drugą rocznicę objęcia służby w granicach Rzeczypospolitej Polskiej», 1927.

⁴ M. Zułkosiowa. *Z Łucka reportaż dziwny* // «Znicz» (Łuck), 1934. – Nr 4. – S. 70.

Важливе місце в семантичному плані творів, у яких міф кресів був ідеологічно орієнтований, займає опозиція «свій» – «чужий». Образ ворога є істотним елементом групової свідомості і своєю життєвістю завдячує інтеграційній функції в межах суспільства. Сучасні дослідники, які вивчають усталені зразки вираження світу, підкреслюють, що групово-спільнотова єдність утверджує «однорідний набір суспільних уявлень про когось, хто називається ворогом»¹.

Звернімо увагу, як фігура ворога вибудовується у «Недобітовському з прикордонного бастіону» Мар'ї Родзевич. Образ чужого показано на тлі своєрідно змальованої спільноти мешканців кресів. Письменниця використала в своїй характеристиці метод прихованої (конотаційної) оцінності. Силу літературного символу, який, як правило, вирізняється персвазійним впливом² і апелює до душі та розуму читача породжує у цій збірці оповідань прийом асоціювання певних словосполучень із семантикою слова Креси. Місцевих поляків зображено фізіономічно, через риси, які зазвичай асоціюються з певними психологічними особливостями. Змальовано персонажів із блідими обличчями, погаслими очима, сивим волоссям, висохлих і почорнілих, як дубова кора, самотніх на своїй східній прикордонній заставі Речі Посполитої. Водночас найкращі з них, які дочекалися кінця неволі, витримали все, дійшли до завершення своїх трудів - у незалежній Польщі наближаються до межі витривалості. Риторично-персвазійна аргументація Родзевич така: останні захисники, які зберегли на Кресах національно-патріотичні цінності, приречені польською адміністрацією на загибель. Вартість «знання в пігулці» властива зверненню Калаурової до Севера Недобітовського: «За що вони так нас ненавидять? Чому хочуть нас задушити, замучити, вигнати? Мучив нас ворог-москаль, мучив нас німець-кровопивця, мучив сатана-більшовик, але чому мучить нас кожен із цих нових поляків? У чому ми завинили перед Польщею? Ми за неї молилися, ми її чекали як спасіння!»³.

¹ W. Tomasiak, *op. cit.*, s. 109, а також Z. Mitosek, *op. cit.*, s. 79.

² Поп.: Z. Mitosek, *op. cit.*, s. 70.

³ M. Rodziewiczówna. *Niedobitowski z granicznego bastionu* (1926), цит. за вид. Білосток, 1991, с. 20.

Легкість дешифрування стереотипів впливає з ключового розуміння ворога. Протиставлення суті кресової долі сутності політики чергових окупантів, без сумніву, є вираженням захисної реакції спільноти кресових поляків і хоча стереотип ворога не є фактом, він досконало впорядковує суспільну дійсність спільноти. «Стереотипи, – пише Юзеф Халасинський, – здійснюють селекцію бачених фактів, допускаючи до свідомості лише ті з них, які утверджують сторони у їхній ворожій позиції»¹.

Родзевич збільшує коло «чужих», які спричиняються до того, що Креси залишаються в ситуації обложеної фортеці. На стереотипний образ ворога накладається стереотип колонізатора, що прибув на Креси з інших регіонів Польщі (з Силезії чи Жешува), а також шаблонне сприйняття представників польської адміністрації. Стереотипи – це окуляри, які роблять так, що кожна сторона бачить у протилежній лише те, що її утверджує у слушності цих стереотипів»².

Письменниця протестує проти колонізації і «полонізації» Кресів. Літературна антропоніміка стає засобом артикуляції основної ідеї твору. Конвенція маркованих власних імен охоплює поляків-прибульців³. Прийом наратора називати персонажів промовистими іменами починає виконувати іронічну функцію. Пани Пифке і Пуделкевич виступають як представники польської адміністрації, що абсолютно не розуміє стосунків на східних теренах, а лише запроваджує нові податки. З'являється також іронічне бачення заміни суспільних ролей, коли місце поміщика має зайняти селянин: «Це Іван з Микитою має нас замінити і своїми грудьми боронити державу, тримаючи прапор із Білим

¹ J. Chalasiński. Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej Kopalnia na Górnym Śląsku. – Warszawa, 1935. – S. 64.

² Там само, с. 64.

³ Стереотипи і структури-кліше, виявляючись у світі персонажів, охоплюють сферу так званих «промовистих» імен. Сутність конвенції промовистого імені полягає, – як запевняє В.Томасик (*op. cit.*, s. 118), – у передачі адресатові якоїсь виділеної інформації. Наприклад, у Родзевич промовляє прізвище Недобтовський або у контрастний спосіб – Пифке і Пуделкевич; у Ю.Подоського (у «Лицарі») для ватажка диверсантів обрано ім'я Монтва (каракація).

Орлом та Матір'ю Божою Ченстоховською»¹. Іван і Микита є тут уособлення білоруських селян, що перебувають під політичним впливом більшовицької Росії. Ця ідеологічна інтерпретація закоріненена у відомому сприйнятті Кресів як оберегу польського духу, що, у свою чергу, активізує антистереотип поляка-прибульця, який приносить на землю могил та хрестів дух загибелі.

* * *

Узагальнюючи, можна підсумувати, що в атмосфері постійної загрози для Кресів функціонували соціопсихологічні механізми «обложеної фортеці». Пограниччя набуває виразно гомофонного виразу, стає полем боротьби за ідеологічне, політичне, світоглядне панування. У такій ситуації значення «риють окопи» на ворожих позиціях, діалог поступається місцем хрестовому походові проти усього, що, як прийнято думати, реально загрожує існуванню цієї спільноти.

¹ *M. Rodziewiczówna, op. cit., s. 50.*